

UOT 33:330.35

Eldost Şahmirzə oğlu SƏFƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
ORCID 0000-0003-2068-9987
email: seldost93@gmail.com

MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASINDA DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİNİN ROLU, MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - milli iqtisadiyyatın formalaşmasında dağ-mədən sənayesinin rolu, mövcud vəziyyəti və perspektivlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, statistik məlumatların müqayisəli təhlili və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, dağ-mədən sənayesi bir çox inkişaf etmiş ölkələrin milli iqtisadiyyatının formalaşmasında lokomotiv rolunu oynamışdır. Bu sənaye sahəsində statistik göstəricilərin təhlili, korrelyasiyaların öyrənilməsi bu sahədə ölkəmizin yüksək iqtisadi potensialının reallaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri - bütün sənaye sahələri ilə mədənçilik sənayesi arasındakı yüksək müsbət düz-mütənasib asılılıq göstəriciləri, gələcəkdə də sənayenin bu sahəsinin milli iqtisadiyyata yüksək töhfələr verə bilər fikrinə riyazi əsas verir. Ölkəmizin mineral-xammal ehtiyatlarını, bu sahədəki beynəlxalq əməkdaşlıqlarını nəzərə almaqla demək olar ki, bu sənaye sahəsi sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatında əsas rolunu daha da gücləndirə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - statistik məlumatlara əsaslanaraq ölkə iqtisadiyyatında dağ-mədən sənayesinin cari vəziyyəti təhlil edilmiş, eləcə də Azərbaycanda bu sənaye sahəsinin perspektivləri müzakirə olunmuşdur.

Açar sözlər: *dağ-mədən sənayesi, mədənçixarma, milli iqtisadiyyat, sənaye, qiymətli metallar.*

Giriş

Mədənçixarma sənayesi bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatının formalaşmasında lokomotiv rolunu oynamışdır, hətta günümüzdə də bir çox ölkələrin ən əsas gəlir mənbələrindən biri olmaqla, ümumi daxili məhsulda əhəmiyyətli pay sahibidir. Belə ki, mədənçixarma sənayesinin inkişafı çox vaxt ölkələrin resurs əldə etmə potensialını və iqtisadi artımını tənzimləyir.

Mədənçixarma sənayesi yer təkində təbii olaraq yaranan mineralların kəşfiyyatı, işlənməsi, hasilatı və emalı ilə məşğul olan proseslərin məcmusudur. Dağ-mədən sənayesi məhsulu kimi müxtəlif iqtisadi əhəmiyyətli məhsullar – qiymətli, əlvan və qara metallar, kömür, almaz, müxtəlif tikinti materialları və s. çıxış edir. Mədən sənayesinin potensial bazar həcminə nəzər saldıqda, mədən sənayesinin dünya iqtisadiyyatına təsiri asanlıqla başa düşüləndir. Hasil edilən məhsulların bir çoxu enerjiyə tələbatın ödənməsində istifadə olunur və ya digər sənaye sahələri üçün xammal rolunu oynayır.

Azərbaycanın zəngin mədənçilik tarixi var, mədənçilik fəaliyyətinin kökləri qədim dövrlərə qədər gedib çıxır. Obyektiv tarixi, coğrafi və iqtisadi səbəblərdən Azərbaycanda mədənçixarma sənayesinin formalaşması və inkişafı dedikdə, ilkin olaraq hər kəsin ağılına neft hasilatı və emalı, bununla birbaşa əlaqəli olan digər sənaye sahələrinin formalaşması gəlir. 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən Böyük Britaniyada başlayan Sənaye İnkilabının dalğası ölkəmizdə xam neftin hasilatına deyil, eləcə də metal filizlərinin hasilatı və mədənçixarma sənayesinin digər sahələrinin də inkişafına təkan verdi.

Azərbaycanda dağ-mədən sənayesinin formalaşması

Azərbaycanın qərb bölgəsində, Kiçik Qafqaz sıra dağları boyu uzanan ərəzidə mis, dəmir, zəy, kobalt filizləri yayılmışdır. Azərbaycanda neftdənənar mədənçixarma sənayesi, XIX əsrdə Ru-

siya imperiyasının mədəncixarma sənayesində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan o dövrdə Rusiya imperiyasının tərkibində idi və onun mineral ehtiyatları imperiyanın ümumi iqtisadi inkişafına xüsusi töhfə verirdi. Gədəbəydə 1855-1856-cı illərdə yerli sahibkarlar tərəfindən misəritmə zavodu tikilmiş, daha sonra həmin zavod Almaniyanın “Simens” şirkəti tərəfindən alınaraq, 1865-ci ildə yenidən qurulmuşdur. Zavodda mis istehsalı ildən-ilə artırdı. Əgər 1870-ci ildə 44,213 pud mis əldə edilmişdisə, 1877-ci ildə bu, 52,988 puda çatmışdı. 1877-ci ildə Rusiyada istehsal edilmiş 213,931 pud misin 25 faizdən çoxunu Gədəbəy zavodu verirdi [3, s. 183]. Müxtəlif səbəblərə görə 1914-cü ildə Siemens qardaşlarının Gədəbəy-Qalakənd bölgəsində fəaliyyətləri başa çatmışdır.

Kobalt nisbətən nadir və qiymətli metaldır və tez-tez mis və nikel kimi metalların kəşfiyyatı və hasilatı zamanı əlavə məhsul kimi tapılır. Bəhs etdiyimiz dövrdə də ölkəmizdə ilkin kobalt istehsalı mis istehsalı ilə əlaqəli olub, onunla paralel inkişaf etmişdir. Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda görə bilərik ki, Gədəbəydə misin sənaye üsulu ilə emalına qədər kobalt istehsalı çox zəif olmuşdur. 19-cu əsrin sonlarına doğru isə kobalt filizi hasilatında gözəçarpan inkişaf qeydə alınmışdır. Həmin dövrdə Almaniya, İsveç, Norveç, Macarıstan, Amerikaya ixrac edilən filizin miqdarı artmışdı. 1893-cü ildə həmin ölkələrə 70 min pud filiz göndərilmişdi. [3, s. 184]

1887-ci ildə A. Varentsov Daşkəsən dəmir və kobalt yataqları haqda ümumi məlumatlar nəşr etdirir. Onun sözlərinə görə, 1878-ci ilin noyabrında kobalt parıltısı yuvası aşkar edilib və 1879-cu ilin sonuna qədər birinci növ 3,566 pud, ikinci növ (mis kolçedanı ilə) 180 pud kobalt filizi və mis kolçedanı 5,137 pud istehsal olunub. Mis kolçedanı istehsal yerində yandırılıb və Gədəbəyə daşınıb. 1880-1882 illərdə sahədə yalnız kəşfiyyat işləri aparılmış, lakin yeni kobalt parıltısı yuvaları aşkar olunmayıb. 1883-1884 illərdə kəşfiyyat xərclərini ödəmək üçün köhnə işlənmiş sahələrdən və tullantıxanalardan istifadə edilmişdir. Nəticədə, 458 pud 33 funt kobalt parıltısı və 15 pud 711 funt mis kolçedanı çıxarılmışdır. 1885-ci ildə yeni və çox zəngin kobalt parıltısı yuvaları aşkar edilmişdir. Beləliklə, ruslar tərəfindən 1917-ci ilədək (həmin il də daxil olmaqla) Daşkəsən yatağından 1,300 pud dəmir filizi çıxarılmış və əridilərək istifadə edilmişdir. 1914-cü ildə Daşkəsən dəmir filizi yatağı Almaniya Metallurqları Cəmiyyətini maraqlandırdı. Onun nümayəndələri, Daşkəsən filiz yatağının istismarı üçün keçmiş sahibkarla 30 illik müqavilə bağlamağa çalışmış, lakin Birinci Dünya müharibəsi bunun baş tutmasına mane olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində digər alman firması “Vagau” Balakən rayonu ərazisində əlvan metal yataqlarının axtarışı və istismarı ilə məşğul olmuş, Cixix və Köhnəmədən yataqlarından hasil edilmiş filizləri yerindəcə emal edərək, alınmış mis yerli iş adamlarına satmışdır. 1862-72-ci illərdə Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında, Tumbul kəndində selitra istehsal edən zavod fəaliyyət göstərmişdir. XIX əsrin 80-ci illərində Şan Qirem tərəfindən, 1914-cü ildə isə ingilis Atterton tərəfindən Gömür kükürd yatağının (Naxçıvan MR) bazası əsasında kükürd istehsal edən zavod fəaliyyət göstərmişdir [14].

19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tikinti materiallarının hasilatının əhəmiyyətli artımı müşahidə edilirdi. Sənayenin digər sahələrinin inkişafı fonunda artan quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi tikinti materiallarına olan tələbi də artırırdı. Regionun zəngin geoloji resursları tikinti üçün zəruri olan müxtəlif materialların çıxarılmasına imkan verirdi. Əhəngdaşı, gips, mərmər, kərpic və s. bu dövrdə tikinti materialları sənayesinin ən diqqətəlayiq məhsulları idi. Qobustan, Daşkəsən və Qaradağ rayonlarında çoxlu əhəngdaşı yataqları var idi. Əhəngdaşı açıq mədənlərdən çıxarılır və tikinti sənayesində sement, əhəng və tikinti materiallarının istehsalı üçün istifadə olunurdu. Bu dövrdə mərmər hasilatı da əhəmiyyətli idi. Azərbaycanın mərmər karxanaları, xüsusilə Quba və Daşkəsən rayonlarında tikinti və memarlıq məqsədləri üçün yüksək keyfiyyətli mərmər var idi. Çıxarılan mərmərdən binaların, abidələrin, heykəllərin və digər bəzək elementlərinin tikintisində istifadə edilmişdir. 80-90-cı illərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 200-dən çox kərpic istehsal edən müəssisə vardı. Bakıda Nargin, Vostok firmaları, habelə R.K.Rəcəbov, Sabunçuda Əmiraslanov, Rzayev və Balaxanıda Q.T.İbrahimova məxsus iri zavodlar işləyirdi. Bu zavodların illik istehsal məbləği milyon manatdan çox idi [3, s. 185]. Yerli tikinti materiallarının, mövcudluğu idxaldan asılılığı azaldıb, infrastruktur layihələrinin, urbanizasiyanın və

memarlıq işlərinin sürətlə genişlənməsinə təkan vermişdir.

I Dünya Müharibəsinin başlanması bir çox sahələrdə olduğu kimi dağ-mədən sektorunun da inkişafında maneə və ləngimələrə səbəb olur. Həmin dövrdə iqtisadi resurslar əsasən müharibənin gedişində əhəmiyyət kəsb edən, yanacaq və silah-sursatın emalına fokuslanan sənaye sahələrinə - xam neft, kimya və maşınqayırma sənayələrinə yönləndirilmişdir. Müharibənin fəsadlarını aradan qaldırmaq, dağ-mədən sənayesini bərpa etməyin nə qədər mürəkkəb və vaxt aparan proses olduğunu təsəvvür etmək yəqin ki çətin deyil. Sonradan ölkə ərazisində yeni müstəqil dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, lakin iki ilə çatmayan qısa ömrünü, Sovet hakimiyyətinin qurulmasını və bütün bu proseslərin fonunda ölkə ərazisindəki siyasi vəziyyəti, hərc-mərcliyi nəzərə alanda iqtisadi resursların dağınıqlığı və səmərəsiz istifadəsi anlaşılan olur.

Sovet dövründə təbii qaynaqların istifadəsi əsasən qısa və uzunmüddətli ehtiyaclar diqqətə alınaraq planlanmışdı. Mədən yataqlarından, köhnə mərkəzi hökumət tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə olunmayanlarının bəzilərinə məhsuldarlıq aşağı düşmüş, bəziləri isə bağlanmış və ya iqtisadiyyata yük olacaq vəziyyətə düşmüşdür [4, s. 74].

Qeyd olunanlarla yanaşı bu tarixi reallığı da qəbul etmək lazımdır ki, Sovet dövründə aparılmış geoloji axtarış işləri bir çox mədənlərin kəşfi ilə nəticələnmiş, sənaye əhəmiyyətli yataqların rezervləri təsdiq edilmiş və istismara cəlb edilmişdir. Bu yataqların bazasında müstəqillik illərinə qədər müxtəlif müəssisələr fərqli adlarda fəaliyyət göstərmişdir. Bununla belə bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, bu rezervlər adətən Ümumittifaq emal sənayesini xammal ilə təmin etmək məqsədi ilə qısamüddətli və səmərəsiz hasil edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə İttifaq tərkibində Azərbaycanın müharibəyə cəlb olunması, təbii ki, ölkə iqtisadiyyatının dağ-mədən sektoruna da təsirsiz ötürməmişdir. Həmin illərdə Azərbaycanın bütün ittifaqı yanacaq-sürtkü materialları ilə təmin edən əsas ölkə olması, ölkəmizin dağ-mədən sənayesini də neft sənayesinin ehtiyacları üçün qeyri-filiz yataqları üzrə kəşfiyyat və hasilat işlərini intensivləşdirməyə dolayı yolla məcbur edirdi. Bu qəbildən olan qeyri-filizlərə misal olaraq barıt, kükürd kolçedanı, kaolin, odadavamlı gil və s. göstərmək olar. Bundan əlavə, dağ-mədən sənayesində müdafiə əhəmiyyətli mineral xammal ehtiyatlarının öyrənilməsi də ön plana çəkilmişdir. Bununla əlaqədar 1939-cu ildə kəşf edilmiş Parağaçay molibden yatağında istismar işlərinə başlanılmış, istismar edilən Şimali Daşkəsən yatağında kobalt filizinin çıxarılması sürətləndirilmişdir [14].

Regionun ən nəhəng dəmir filizi yataqları kompleksi olan “Daşkəsən” dəmir filizi sahəsində hasilat işlərinə SSRİ dönəmində başlanılıb. Bu məqsədlə 1945-ci ildə “Daşkəsən Filiz İdarəsi” yaradılıb. İdarə yaradıldıqdan 9 il sonra dəmir filizi konsentratının istehsalına start verilib. “Daşkəsən” dəmir filizi sahəsi 1954-cü ildən 1994-cü ilə qədər intensiv olaraq istismar edilib. 1994-cü ildən 2017-ci ilədək yataqda istismar işləri müəyyən fasilələrlə qismən aparılıb [12].

Müstəqil Azərbaycanın dağ-mədən sənayesinin iqtisadi əhəmiyyəti

Ölkəmizin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi, iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi və xalqımızın ümumi rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində tam şəkildə sərf olunması yalnız Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra mümkün olub. Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın dağ-mədən sənayesinin yeni tarixi şəraitdə müasir inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması da ümummilli lider Heydər Əliyevin mühüm xidmətlərindən biridir. Heydər Əliyev 1993-cü ildə ölkəmizdə yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra neft və qaz sənayesinin inkişafı üçün xarici investorların cəlb edilməsi, hasilatın pay bölgüsü prinsipləri əsasında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasında qazanılan əməkdaşlıqlar və təcrübə qısa zaman sonra dağ-mədən sənayesində də oxşar müqavilələrin imzalanması ilə nəticələnmişdir.

Ümummilli liderin dağ-mədən sahəsinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı gərgin əməyi və pragmatik siyasəti nəticəsində bu sahədə aparılan işlərin miqyası genişlənilib, yeni dağ-mədən ərazilərində geoloji-axtarış işlərinin həcmi artırılması, ölkəmizin potensialının genişləndirilməsi və xarici investorların ölkəmizdə bu sahəyə əsaslı kapital qoyuluşuna nail olunub. Təsadüfi deyil ki, “Əsrin müqaviləsi”ndən 3 il kimi qısa müddət keçməmiş 1997-ci il avqustun 20-də Azərbaycanın

“Azərqızıl” Dövlət Şirkəti ilə Amerikanın “R. V. Investment Group Service LLC” Şirkəti arasında “Hasilatın pay bölgüsü” tipli saziş imzalanmışdır. Uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyi əsas götürən bu müqavilə əsasında 2009-cu ildən başlayaraq Azərbaycan öz qızılı dünyaya birjalarına çıxarmışdır.

Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan bu fəaliyyət sonrakı dövrdə də cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş, bu məqsədlə 2015-ci il 11 fevral tarixli 1047 nömrəli prezident Sərəncamına əsasən “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Qısa müddət ərzində “AzerGold” QSC-nin ilk mədən layihəsi olan “Çovdar” qızıl yatağında da hasilat işlərinə başlanılmışdır.

Ölkəmizin dağ-mədən sənayesinin rolunu başa düşmək və qiymətləndirmək üçün bu sənaye sektorundakı bir neçə əsas statistik göstəriciləri nəzərdən keçirmək kifayət edir. İlk öncə onu qeyd edək ki, mədənçixarma sənayesindəki statistik göstəricilər araşdırılarkən “neft və təbii qazın hasilatı” ilə bağlı göstəricilərin effekti nəzərə alınmadan metal filizlərinin hasilatı, mədənçixarma sənayesinin digər sahələri və mədənçixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələrin statistik göstəriciləri gözdən keçirilmişdir.

İlkin göstərici kimi mədənçixarma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının ümumi sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı ilə müqayisəsi aparılmışdır. Cədvəl 1-də 2009-2020-ci illər ərzində ölkədə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı və digər sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı verilmişdir.

Cədvəl 1.

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə qruplaşdırılması

Sənaye sahələri	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Metal filizlərinin hasilatı	3	3	3	3	3	3	4	5	5	6	6	8
Mədənçixarma sənayesinin digər sahələri	229	227	204	200	208	203	203	173	156	161	164	164
Mədənçixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	47	54	54	58	78	87	87	88	89	110	130	133
Cəmi mədənçixarma sənayesi (Xam neft və təbii qazın hasilatından başqa) (A)	279	284	261	261	289	293	294	266	250	277	300	305
Xam neft və təbii qaz hasilatı	35	27	28	28	29	29	31	32	31	32	31	32
Cəmi mədənçixarma sənayesi	314	311	289	289	318	322	325	298	281	309	331	337
Emal sənayesi (Qida, tekstil, kimya, avtomobil və s.)	2,103	1,909	1,791	1,795	1,764	1,762	1,778	1,775	1,826	2,034	2,330	2,515
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizat	230	226	216	215	220	223	239	239	228	232	236	249
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	147	204	212	215	225	227	241	249	247	262	272	288
Bütün sənaye (B)	2,794	2,650	2,508	2,514	2,527	2,534	2,583	2,561	2,582	2,837	3,169	3,389

Mədəncixarma sənayesində (Neft və təbii qazın hasilatından başqa) fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının ümumi sənayedə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayına olan nisbəti aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Sənaye sahələri	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Metal filizlərinin hasilatı	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%
Mədəncixarma sənayesinin digər sahələri	8.2%	8.6%	8.1%	8.0%	8.2%	8.0%	7.9%	6.8%	6.0%	5.7%	5.2%	4.8%
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	1.7%	2.0%	2.2%	2.3%	3.1%	3.4%	3.4%	3.4%	3.4%	3.9%	4.1%	3.9%
Cəmi mədəncixarma sənayesi (Xam neft və təbii qazın hasilatından başqa) = A/B	10.0%	10.7%	10.4%	10.4%	11.4%	11.6%	11.4%	10.4%	9.7%	9.8%	9.5%	9.0%

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

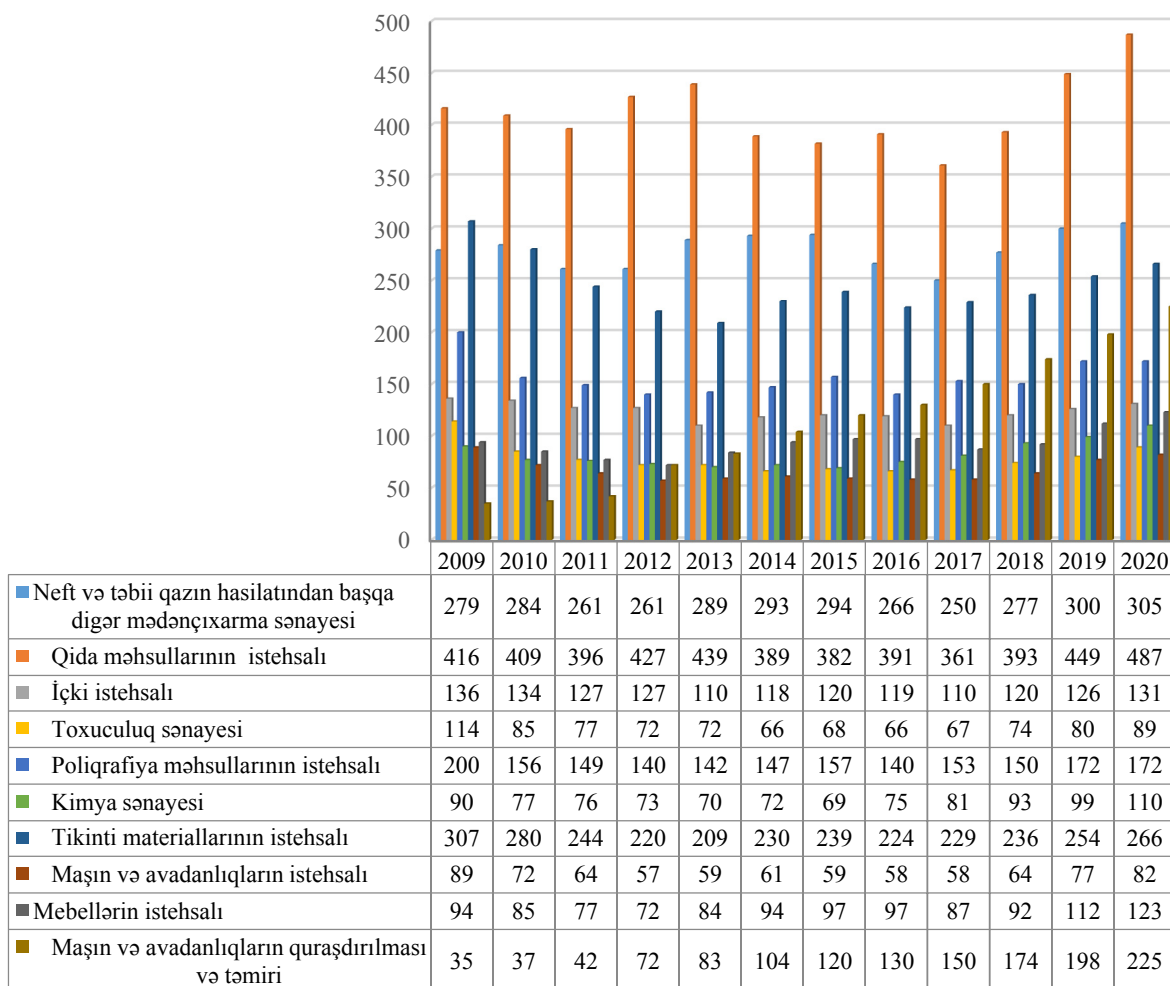
Dövri statistikanı nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, 2009-2020-ci illər ərzində xam neft və təbii qazın hasilatı ilə məşğul olan müəssisələr xaric, mədəncixarma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının bütün sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayına nisbətinin orta göstəricisi 10.3 % olmuşdur ki, bu da özlüyündə mədəncixarma sənayesinin ölkənin sənayesində tutduğu mühüm yerin xəbərçisidir. İqtisadi fəaliyyət növünə görə müəssisələrin sayının müqayisəsini apardıqda, Qrafik 1-də də görüldüyü kimi mədəncixarma sənayesində (xam neft və təbii qazın hasilatı xaric) fəaliyyət göstərən müəssisələrin qıda məhsullarının istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdən sonra qeyd edilən dövrdə sənayedə ən əhəmiyyətli fəaliyyət növü olduğu üzə çıxır.

Digər bir əhəmiyyətli göstərici kimi isə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyərini araşdırdıqda aydın olur ki, 2009-2020-ci illərin ərzində mədəncixarma sənayesinin məhsullarının bütün sənaye məhsullarının dəyərinə olan orta nisbəti 5.21% təşkil etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə ilk dəfə qiymətli metalların istehsalına 2009-cu ildə başlanılmışdır və bu dövr ərzində hər keçən il bu sektor üzrə məhsulun dəyərini payı artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə haqqında danışdığımız göstərici 2.12% idi isə, 2020-ci ildə bu göstərici artıq 9.38% olmuşdur. Haqqında danışdığımız göstəricinin təhlili imkan verir ki, sənayenin bu sahəsinin ümumi ölkə sənayesində tutduğu və günü-gündən artan əhəmiyyətini aydın görək. Cədvəl 2-də 2009-2020-ci illər üzrə mədəncixarma sənayesində istehsal olunan məhsulların dəyəri və müvafiq illər üzrə onların ümumi sənaye məhsulunun dəyərində payı göstərilmişdir.

(X) və (Y) dəyişənləri arasında asılılığı ölçmək, qeyd edilən dövr ərzində mədəncixarma sənayesində istehsal olunan məhsulun dəyəri ilə bütün sənaye sahələrində istehsal olunan məhsulun dəyərini korrelyasiyasını tapmaq üçün Pearsonun korrelyasiya əmsalı formulundan istifadə edilmişdir. Korrelyasiya əmsalı (r) aşağıdakı düstur ilə hesablanmış və əmsal 0.779 (və ya 77.9% korrelyasiya) olmuşdur:

$$r = \frac{n(\sum xy) - (\sum x)(\sum y)}{\sqrt{[n \sum x^2 - (\sum x)^2][n \sum y^2 - (\sum y)^2]}} = 0.779$$

Nəzəri olaraq korrelyasiya əmsalının -1 və 1 arasında dəyişdiyini və əgər əmsalın qiyməti 1-ə yaxın olarsa, onda dəyişənlər arasında əlaqənin düz mütənasib güclü əlaqə olmasının ehtimal olduğunu bildiyimizdən, deyə bilərik ki, qeyd edilən dövr ərzində araşdırdığımız göstəricilər arasında düz mütənasib güclü əlaqə mövcuddur.

Qrafik 1. İqtisadi fəaliyyət növünə görə müəssisələrin sayının müqayisəsi

Mənbə: Qrafik Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Mədənçixarma sənayesi ölkəyə valyuta ehtiyatlarının cəlb edilməsi baxımından da sənaye sahələri arasında olduqca əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Xüsusi ilə 2015-ci ildə ölkənin milli valyutasının devalvasiyasından sonrakı statistikaya nəzər saldıqda aydın görmək olur ki, dünya bazarında xüsusi ilə qiymətli metalların birja qiymətlərindəki artım ilə birlikdə onların manat ekvivalentində dəyəri artmışdır. Cədvəl 3-də mədənçixarma sənayemizin əsas məhsul növlərindən olan qızılın natura ifadəsində istehsal həcmi və illik orta birja qiymətləri ilə hesablandıqda təkə bu məhsulun istehsalından və ixracından ölkəyə 2015-2020-ci illər ərzində 83-203 milyon ABŞ dolları vəsait daxil olmuşdur.

Cədvəl 2.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

Sənaye sahəsi	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Metal filizlərinin hasilatı	6	63	74	68	51	55	87	128	262	249	314	391
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	37	59	83	66	65	49	54	38	59	56	72	82
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	435	542	681	726	881	900	1,498	2,174	3,337	3,209	3,213	3,023
Cəmi mədən-çıxarma sənayesi (Xam neft və təbii qazın hasilatından başqa) (X)	478	664	839	860	998	1,004	1,639	2,339	3,659	3,514	3,599	3,495
Xam neft və təbii qaz hasilatı	15,981	20,199	26,055	24,747	23,658	20,977	14,723	18,853	24,375	31,417	29,258	19,341
Cəmi mədənçıxarma sənayesi	16,460	20,863	26,894	25,607	24,655	21,981	16,362	21,192	28,034	34,932	32,858	22,836
Emal sənayesi (Qida, tekstil, kimya, avtomobil və s.)	4,836	5,736	6,392	7,032	7,245	8,061	7,880	8,900	9,724	10,465	11,794	11,848
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1,148	1,226	1,556	1,724	1,773	1,835	1,887	1,938	1,840	1,961	2,012	2,253
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	120	155	184	202	225	233	240	271	296	319	336	332
Bütün sənaye (Y)	22,564	27,978	35,027	34,565	33,898	32,110	26,369	32,300	39,893	47,677	46,999	37,270
Metal filizlərinin hasilatı	0.03%	0.22%	0.21%	0.20%	0.15%	0.17%	0.33%	0.40%	0.66%	0.52%	0.67%	1.05%
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	0.16%	0.21%	0.24%	0.19%	0.19%	0.15%	0.20%	0.12%	0.15%	0.12%	0.15%	0.22%
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	1.93%	1.94%	1.95%	2.10%	2.60%	2.80%	5.68%	6.73%	8.37%	6.73%	6.84%	8.11%
Cəmi mədənçıxarma sənayesi (Xam neft və təbii qazın hasilatından başqa) = X/Y	2.12%	2.37%	2.40%	2.49%	2.94%	3.13%	6.22%	7.24%	9.17%	7.37%	7.66%	9.38%

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 3.

Qızılın natura ifadəsində istehsal həcmi və orta birja qiymətləri ilə dəyəri

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qızıl, kiloqram	2,229	1,895	3,667	3,476	3,712	3,571
Qızıl, unsiya	71,664	60,926	117,897	111,756	119,343	114,810
Qızılın orta illik birja qiyməti*, ABŞ dolları	1,160	1,248	1,257	1,269	1,392	1,770
İstehsal olunan qızılın orta dəyəri, min ABŞ dolları	83,155	76,050	148,254	141,869	166,175	203,211
Orta illik məzənnə**	1.03	1.60	1.72	1.70	1.70	1.70
İstehsal olunan qızılın orta dəyəri, min manat	85,489	121,472	255,076	241,181	282,500	345,462

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

* qızılın orta illik birja qiyməti London Qiymətli Metallar Birjasının göstəriciləri əsasında hesablanmışdır

**orta illik AZN/ABŞ dolları məzənnəsi Azərbaycan Mərkəzi Bankının dərc etdiyi göstəricilər əsasında hesablanmışdır

Dağ-mədən sənayesinin iqtisadi perspektivləri

Azərbaycanın geoloji potensialı hələ də nisbətən az istifadə olunub. Elə ərazilər var ki, onlar hərtərəfli tədqiq olunmayıb və bu, yeni faydalı qazıntı yataqlarının kəşfi üçün imkanlar yaradır. Sektora bütünlükdə tətbiq edilən sistemli yanaşma və müasir mədən texnologiyaları ölkəmizdə dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün böyük perspektivlər açır. Xüsusi ilə 2020-ci ildə işğal altında olan ərazilərin azad olunması ilə böyük mineral-xammal yataqlarının yenidən Azərbaycanın nəzarətinə qayıtması bu perspektivləri daha da gözəgəlimli edir.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı proqram, Azərbaycanın sosial və iqtisadi inkişafını dəstəkləmək və prioritetləri müəyyən etmək məqsədi ilə tərtib edilmiş bir planlama sənədidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamından da başa düşüldüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə ölkənin ümumi daxili məhsulunda xam neft və təbii qazdan asılılığı azaltmaqla balanslaşdırılmış və dayanıqlı iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaqdır. Bu balanslaşdırılmış iqtisadi inkişaf sosial sabitliyi dəstəkləməli və daha geniş iqtisadi fəaliyyət bazası yaratmaqla bərabərsizlikləri azaltmalıdır.

Növbəti onillikdə dağ-mədən sənayesinin qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli mövqeyə malik olmaqla, yeni gəlir mənbələri yaradaraq ölkənin birbaşa ixrac potensialının artırılmasına, əhalinin məşğulluğunun artmasına, beynəlxalq əməkdaşlıq və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, eləcə də əlaqəli sənaye sahələrinin stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

Dağ-mədən sənayesinin iqtisadi əhəmiyyəti ölkə rəhbərliyi tərəfindən başa düşülərək, bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 avqust 2020-ci il Sərəncamı ilə Daşkəsən dəmir filizi yatağının istismara verilməsi ilə əlaqədar ilkin qiymətləndirmə sənədinin hazırlanması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) üçün nəzərdə tutulan vəsaitin bölgüsü”nün 1.64-cü bəndində göstərilmiş məbləğdən “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə ilkin olaraq 3,0 (üç) milyon manat ayrılması nəzərdə tutulmuşdur [3]. İlkin hesablamalara görə dəmir filizi yataqlarının istismara verilməsinin 2035-ci ilə qədər ölkənin məcmu ÜDM-nə təsiri 6.8 milyard manat olacaqdır.

Dağ-mədən sənayesində iqtisadi islahatların davam etdirilməsi ilə bağlı, 2020-ci il 1 sentyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən ölkədəki dəmir filizi yataqlarının öyrənilməsi, kəşfiyyatı və bu qəbildən olan digər zəruri məsələlərin həlli səlahiyyətləri “AzerGold” QSC -yə verilmişdir. Dağ-mədən hasilat sahəsinin və mədən hasilatı ilə əlaqədar yan sahələrin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə “AzerGold” QSC dünyaca nüfuzlu məsləhətçi şirkət olan “Boston Consulting Group” ilə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində 2020-2035-ci illəri əhatə

edən dövr üzrə strateji proqram hazırlayıb və qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq təsdiq etmişdir. Cəmiyyətin korporativ strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmiş layihələrin icrası ilə 2035-ci ilədək ölkənin məcmu ÜDM-nə 8,9 milyard dollaradək həcmində töhfənin verilməsi, Cəmiyyətin səhmdarı olan dövlətə dividendlərin ödənilməsi, habelə, layihələrin icrasının ən fəal mərhələsində 14 min nəfərə qədər işçinin cəlb edilməsi proqnozlaşdırılır [13].

Ötən il böyük investisiya tələb edən və kifayət qədər mürəkkəb olan istehsal zəncirinin yaradılması ilə bağlı görülən işlərə 44 milyon 64 min manat vəsait sərf edilib. Dövlət büdcəsinə əlavə yük olmamaq üçün xarici investorun cəlb edilməsi, o cümlədən müxtəlif maliyyə alətlərindən istifadə imkanlarının araşdırılması istiqamətində fəaliyyət davam etdirilir.

2030-cu ilə qədər ölkəmizdə qarşıya qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişafa dair beş mühüm Milli Prioritetlərdən biri də “işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış”, bu ərazilərin iqtisadi potensialının ölkə iqtisadiyyatına tam inteqrasiyasını da nəzərdə tutur. Azad edilmiş ərazilərimizdə əsas prioritetlərdən biri dağ-mədən sənayesinin inkişafı, eləcə də böyük potensiala malik bir neçə filiz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, istismarı və hasilatıdır. Yerli və beynəlxalq mədən şirkətləri, sənaye assosiasiyaları, tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq bu sahədə yeni bilik və texnologiyaların öyrənilməsi, mədənçıxarma sənayesində qabaqcıl təcrübələrin əldə edilməsi baxımından olduqca vacibdir. Birgə müəssisələrdə və tərəfdaşlıqlarda iştirak etmək həm də kapital tutumlu bu sənaye sahəsində maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını daha əlçatan edəcəkdir.

Bu sahədə atılan ilkin addımlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Hökuməti beynəlxalq əməkdaşlığa və investisiyalara müsbət yanaşır. Uzun illərdə Azərbaycanda hasilatın pay bölgüsü tipli sazış əsasında fəaliyyət göstərən ABŞ-ın R.V. Investment Group Services, LLC şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə dəyişiklik edilmiş və şirkətə əlavə kontrakt sahələri üzrə hüquqlar verilmişdir.

Bundan başqa 2021-ci ildə Türkiyənin böyük holdinqlərindən biri olan “Cengiz Holding”-in törəmə müəssisələri olan “Eti Bakır A.Ş.” və “Artvin Maden A.Ş.” şirkətləri ilə Kəlbəcər rayonu ərazisindəki filiz yataqlarının işlənməsi ilə bağlı müqavilələr imzalanmışdır.

Tam əminliklə demək olar ki, Qarabağ bölgəsində dağ-mədən sənayesinin yüksəlişi iqtisadi artıma təkan verə, məşğulluq imkanları yarada, investisiyalar cəlb edə və davamlı və məsuliyyətli mədənçilik təcrübələrini təmin etməklə regionun və bütövlükdə ölkənin ümumi inkişafına töhfə verə bilər.

Ölkə ərazisində zəngin mineral xammal ehtiyatlarının mövcudluğu bu gün ölkədə mədənçıxarma sektorunun böyüməsində, iqtisadi əhəmiyyətinin artımında, daxili və xarici investisiyalardan səmərəli istifadədə əlavə imkanlar yaradır. Ölkəmizin geo-siyasi mövqeyi, zəngin mədənçilik təcrübəsi, uzun illər ərzində formalaşmış insan kapitalı, qanunvericilik bazası və beynəlxalq əməkdaşlıqda etibarlı tərəfdaş kimi tanınması ölkəmizi mədən sənayesi çiçəklənən bir respublikaya çevirmək potensialını ortaya qoyur.

Nəticə

Ölkəmizin zəngin mədənçilik tarixi, qiymətli faydalı qazıntı yataqları, bu sahədə formalaşdırılmış və dayanıqlı siyasət mədənçilik sənayesinin ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutması ilə nəticələnmişdir. Təsadüfi deyil ki, son illər ərzində dağ-mədən sənayesində istehsal olunan məhsulların dəyəri ümumi sənayedə istehsal olunan məhsulların dəyərində 10%-dək paya sahibdir. Bütün sənaye sahələri ilə mədənçilik sənayesinin arasındakı yüksək müsbət düz-mütənasib asılılıq göstəriciləri, gələcəkdə də sənayenin bu sahəsinin milli iqtisadiyyata yüksək töhfələr verə bilər fikrinə riyazi əsas verir.

Respublikamızda iqtisadiyyatımızın tələbatını tamamilə ödəyə biləcək mineral xammal bazası mövcuddur. Mədənçıxarma və metal sənayesi iqlim və sosial problemləri idarə etməklə yanaşı, yeni texnologiyalar tətbiq etməyə başladığı üçün görünməmiş paradiqma dəyişikliyi ilə üzləşir. Bu məsələlər barədə məlumatlılığın artırılması və yeni rəqəmsal həllər, artan maddi tələb və investor təzyiqlərinə diqqət yetirməklə, sənaye sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatında əsas rolunu daha da gücləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi – İqtisadi Statistika/Sənaye (<https://www.stat.gov.az/source/industry/>)
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (<https://president.az/az/articles/view/50474>)
3. Daşkəsən dəmir filizi yatağının istismara verilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 6 avqust 2020 (<https://president.az/az/articles/view/40302>)
4. “Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild” (Bakı, Elm, 2007)
5. “Azərbaycan İqtisadiyyatı”, Prof. Dr. Osman Nuri Aras, Dr. Elçin Süleymanov, Bakı 2016
6. “Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası”, Monoqrafiya. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2019
7. “Dağ-mədən sənayesinin inkişafı, islahatlar və maliyyə mexanizmləri müzakirə olunub” adlı məqalə, Bakı, 14 dekabr 2021-ci il, AZƏRTAC
8. “Yeni Qarabağnamə” – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında Post-Konflikt Quruculuğu, Bakı, 2022, “AzPrint” nəşriyyatı.
9. Dorin, I., Diaconescu, C., & Topor, D. I. (2014). The Role of Mining in National Economies. International Journal of Academic Research in Accounting Finance and Management Sciences, 4(3), 211–218.
10. “Role of mining in national economies”, third edition - International Council on Mining & Metals
11. “Mining’s contribution to national economies between 1996 and 2016”, Magnus Ericsson & Olof Löf, 2019
12. “Macroeconomic Management in a Mineral-Rich Economy” Policy Note , International Growth Center, 14/0105, March 2014
13. <https://www.azergold.az> – “AzerGold” QSC-nin rəsmi web sahifəsi
14. <http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>

Элдост Шахмирза оглы Сафарли
докторант, Бакинский Государственный Университет
ORCID 0000-0003-2068-9987
Эл. Адрес: seldost93@gmail.com

Роль горнодобывающей промышленности в формировании национальной экономики, ее текущее состояние и перспективы

Резюме

Цель исследования - проанализировать роль горнодобывающей промышленности в формировании национальной экономики, ее текущее состояние и перспективы.

Методология исследования - системный подход, используются сравнительный анализ статистических данных и метод логического обобщения.

Значимость исследования - мировой опыт доказывает, что горнодобывающая промышленность сыграла ключевую роль в формировании национальной экономики многих развитых стран. Анализ статистических показателей в этой промышленности и изучение корреляции поможет реализовать высокий экономический потенциал нашей страны в данной сфере.

Выводы исследования - Высокая положительная корреляция между показателями общей промышленности и горнодобывающей отрасли дает математическую основу для идеи о том, что горнодобывающая промышленность может внести большой вклад в национальную экономику в будущем. Принимая во внимание минерально-сырьевые ресурсы нашей

страны и международное сотрудничество в этой области, можно сказать, что горнодобывающая промышленность может еще больше укрепить свою роль в динамично развивающейся экономике страны.

Оригинальность и научная новизна исследования - Был проведен анализ на основе статистических данных текущего положение горнодобывающей отрасли в экономике страны и обсуждены перспективы в этой отрасли.

Ключевые слова: *горнодобывающая промышленность, добыча полезных ископаемых, народное хозяйство, промышленность, драгоценные металлы.*

Eldost Shahmirza Safarli
doctoral student, Baku State University
ORCID 0000-0003-2068-9987
Email: seldost93@gmail.com

The role of the mining industry in the formation of the national economy, its current situation and prospects

Summary

The purpose of the research - is to analyze the role of the mining industry in the formation of the national economy, the current situation and prospects.

The research methodology - systematic approach, statistical data analysis and logical generalization methods are used.

Application importance of the research - international experience proves that the mining industry has played a key role in the formation of the national economy of many developed countries. Analysis of statistical indicators in this industrial field, study of correlations will help to realize the high economic potential of our country in this field.

The results of the research - High positive correlation between indicators between overall industry figures and the mining industry figures gives a mathematical/statistical basis for the idea that mining industry can make high contributions to the national economy in the future. Taking into account the mineral resources of our country and international cooperation in this field, it can be said that mining industry can further strengthen its main role in the rapidly developing country's economy.

Originality and scientific innovation of the research - based on statistical data, the current position of the mining industry in the country's economy was analyzed, and the prospects of this industry were discussed.

Key words: *mining industry, mining, national economy, industry, precious metals.*